

Minevikutõlgenduste ja ajakäsituste uurimine pärimusliku ajaloo vaatepunktist

Kahe temaatilise jutustuse näitel

Tiiu Jaago

Teesid

Vaatluse all on kaks kirjalikku jutustust (aastatest 1961 ja 2001), mis käsitlevad Virumaa tööstuspiirkonna arengut 20. sajandil, pöördepunktiks Teine maailmasõda ja võimuvahetused.

Artiklis analüüsitakse lugude ajakäsitust: sündmuste ja jutustamise aja omavahelisi seoseid ning ajastu tõlgendamist mõjutavaid tegureid. Tekstid on eritletud super-, makro- ja mikrostruktuuri järgi, keskendutud on makrostruktuurile (tähtsed ajateljel, üleminekud uuele tähisele, kommentaarid).

Mõlemas jutustuses on kesksed moraali, eetika ja pühaks peetavaga seotud teemad, teises loos (2001) lisandub neile "katusteemana" võimuküsimus. Distantis viib jutustuse eemale küll sündmuste ajast, kuid lisab uute kogemuste ja tõlgenduste kihi – mõtteloo.

Märksõnad: pärimuslik ajalugu, Virumaa, tööstuspiirkond, etnilised suhted, sotsialism, migratsioon, kultuurikonflikt

1. Artikli saamisloost ja uurimistaustast

Artikkel põhineb ettekandel, mille pidasin rahvusvahelisel konverentsil Riias, mais 2003.¹ See tingis vajaduse sissejuhatavalt tutvustada oma tööd suulise ajaloo (*oral history*) kontekstis. Eesti keeles ei kasuta ma *oral history* ega selle otsetõlkelist suulise ajaloo mõistet, vaid nimetan oma uurimisala ja lähenemisviisi *pärimuslikuks ajalooks*. Tegelen tõsielusündmustest kõnelevate, nii suuliste kui ka kirja pandud lugudega (peamiselt proosavormilised teemajutustused, elulood), mille jutustamisel kasutatakse kohalikus jututraditsioonis väljakujunenud võtteid ja mille abil luuakse ning kujundatakse "oma" ajalugu.²

Folkloristina tunnen oma töö seotust nii suulise ajaloo (*oral history*) kui ka etnoajaloo (*ethnohistory*) alaste uurimustega:³ mõlemad on pühendatud, nagu ka pärimusliku ajaloo uurimine, rahvapärase ajaloo kui ühe ajalootõlgenduse mõista püüdmisele. Ometi on nii

Tiiu Jaago

interdistsiplinaarselt kui ka rahvusvaheliselt enam kontakte tekinud lähiajaloo rahvapärase tõlgenduse uurijatega, kes kasutavad allikmaterjalina elulugusid ja keda ühendab nimelt *oral history* mõiste. Ja kuigi pärimusliku ajaloo uurimine ei sea tingimuseks ei lähimineküliku ega eluloo uurimist, leidsin ühisosa väljaspool oma eriala ja keeleruumi just siin, kuid see ei hõlma minu töö taustsüsteemi täielikult. Et paremini rõhutada oma töö eripära, pühendan paar järgnevat lõiku uurimistausta selgitusele: esmalt tahaksin esile tuua pärimusliku ajaloo uurimise teadusajaloolise sügavuse eesti folkloristikas ja teiseks täpsemalt iseloomustada oma uurimisallikaid.

Eestis pärimusliku ajaloo uurimise alguspunkt on seotud folkloristika kujunemisajaga ja vastav mõtteviis on ühe või teise rõhuasetusega olnud päevakorral perioodiliselt taas ja taas. Iga perioodi puhul saab omakorda rääkida teatud rahvusvahelisest dialoogist. Siin toodud üksikud näited kolmest erinevast uurimisperioodist lubavad hoomata kõnesoleva teema ja mõtteviisi järjepidevust. Üks, usutavasti varasem näide pärineb aastast 1844, kui ajakirjas *Das Inland* ilmub Fr. R. Kreutzwaldi väitlus baltisaksa ajaloolase Fr. K. H. Krusega Tartu lähedal asuvate Aruküla liivakoobaste tekke üle (Kreutzwald 1844a, 1844b; Kruse 1844a, 1844b). Kreutzwald toetub siin eesti muistendeile, kasutades neid allikmaterjalina. Oma kirjutistes näitab ta tõsielujuttudes leiduvate ajamääratluste sõnastlikku erinevust ja selles peituvaid võimalusi dateerida sündmusi või nähtusi suuliste andmete abil. Teine näide: “rahvaluule” üheks esimeseks eestikeelseks tähistuseks oli poeetilise “vanavara” kõrval sõna “rahvamälestused” ja aine enda funktsioonina nähti nimelt rahvapärase ajaloo kirjutamist.⁴ Kolmas näide: 1920.–30. aastate eesti folkloristika otsis nii teoreetilist kui ka meetodilist läbimurdu ja see võimalus ilmnis empiiriliste ja tõlgenduslike meetodite rakendamisel, seda eelkõige 1927. aastal loodud Eesti Rahvaluule Arhiivi noore põlvkonna uurijate Oskar Looritsa, Herbert Tampere ja Richard Viidalepa töödes (Hiemäe 2003). Sel perioodil lähenevad ajalooteadus ja folkloristika teineteisele sel määral, et nii uurimustes (Oskar Loorits, Hendrik Sepp) kui ka käsikirjalistes kogudes (Ajaloolist traditsiooni)⁵ võtab pärimuslik ajalugu kui uurimissuund üsna selgeid piirjooni. Erinevus tänapäevasest uurimisviisist on aga selles, et tol ajal suunati pilk minevikku, mis lahutati jutustamis-aegsest või materjali kogumisaegsest minevikutõlgendusest. Tuleb rõhutada, et kõik varasemad uurimused ja originaalkogud on täna-

päeva pärimusliku ajaloo uurimise seisukohalt väärtuslikud, kuna need annavad võimaluse paremini jälgida kultuurilist sügavust.

20. sajandi lõpul on pärimusliku ajaloo uurimise üks keskseid allikaid elulood. Eestis (nagu ka Skandinaaviamaades) kogutakse elulugusid suures osas kirjalike jutustustena, erinevalt näiteks Läti.⁶ Kuigi ma ei lähtu oma töös sugugi ainult elulugudest, vaid kasutan erineva meetodiga kogutud tekste (arvestada tuleb muidugi allikakriitika põhimõtteid), on just elulugude allikana kasutamine kujundanud mu koostööd teiste teaduste (etnoloogia, sotsioloogia, kirjandusteadus, ajalugu, kultuurigeograafia) esindajatega.⁷ Folkloristika seisukohalt on omaette küsimus aga see, kuidas suhtuda nendesse tekstidesse – elulugudesse – kui rahvaluulesse. Siin on erinevaid võimalusi. Võtta elulugu kui jutustust, mis põimib endasse rahvaluuletekste, nagu laule, anekdoote, vanasõnu vms. Folkloristi osa võiks sel juhul olla eluloost nn rahvaluule väljanoppimine. Teine tee, mida ka mina kasutan, on mõista elulugu (tõsielujutustust) kui tervikteksti, mida saab käsitleda folkloorse jutustamisena.⁸ Teaduste iseseisvus (identiteet) ei tulene sel juhul mitte allikate ärajaotamisest teaduste vahel, vaid uurija vaatenurgast ja tema poolt kasutatavatest meetoditest. Elulugude uurimise alal on Eestis erialade vaheline dialoog toiminud intensiivselt juba mõnda aega,⁹ mistõttu olin jõudnud arusaamiseni folkloristika erijoonest eesti kontekstis, võrreldes teiste teadusaladega.¹⁰ Kõige skemaatilisemalt võib öelda, et tõsielujutustustele tuginev ajaloo või üldse tegelikkuse uurimine eelistab olukorda, kus sündmus ja sellest jutustamine oleksid võimalikult teineteisele lähedal, seda nii ajalise kui ka ruumilise läheduse mõttes, aga ka teksti ühetähenduslikkusest tuleneva dokumentaalsuse mõttes (põhimõttel: mida vähem kunstilisi ülekandeid, seda parem, seda lähem tõsielule). Folkloristi jaoks aga ongi huvitavad nimelt loo jutustamise tehnikad. Erinevalt sündmuse uurivast ajaloolasest ei aseta folklorist uurijaluupi ajaloolise sündmuse ja jutustatud sündmuse kattuvusele, vaid küsib: kuidas hinnatakse sündmust või olukorda, millest jutustatakse, ja miks just need sündmused või olukorrad on tähtsad jutustatud *oma* ajaloo (identiteedi) seisukohalt. Uurija jaoks tähendab see, et mitte ainult sündmus kui tõsielufakt, vaid ka hinnang on tõde, küsimus on ainult selles, millist tõde see peegeldab. Ühtlasi ongi see küsimus tõlgendustest: kuidas näeb tõsiasju jutustaja ja kuidas oskab seda mõista uurija.

Tiiu Jaago

Riias peetud ettekande koostamise hetkeks olin oma töös jõudnud küsimuse juurde: kuidas tõsielusündmuse kujutamine muutub vastavalt jutustamisajale; kuidas aeg muudetakse jutu struktuuri osaks? Järgneva kahe loo puhul saan küsida: kas jutustamisaeg (nõukogude algusaja kujutamine 1990ndail, 40–50 aastat pärast sündmuste toimumisaega) muudab põhimõtteliselt arusaamu jutustatavatest sündmustest endist?

2. Allikad, meetod, probleem

Järgnevaks vaatluseks valisin kaks lugu, et jälgida ajakäsitust ja selle väljendumist neis: “Kohtla-Järve linna sünd ja kasv”,¹¹ kirjalik jutustus aastast 1961 ja “Elasin Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis”,¹² kirjalik jutustus aastast 2001.

Tekstide analüüsis lähtusin meetodist jaotada tekst super-, makro- ja mikrostruktuuriks.¹³ See võimaldas mul vaadelda aega kui jutustuse struktuuri osa ja fikseerida jutustuse ning aja suhteid. Superstruktuuri kuulub teksti tüüp ja teksti laiem kontekst (see, mis jääks nagu teksti ümber, kuid ei jää tekstist välja). Sellel tasandil käsitlen rohkem või vähem kolme momenti: vaadeldav piirkond kui loo ajaloolis-sotsiaalne kontekst, allikate päritolu kui tekstiline, st arhiivikontekst, ja vaadeldava piirkonna jututraditsioon kui pärimuskontekst. Makrostruktuuri kuulub loo üldine ülesehitus: süžee, tegelased ja nende rollid; viis, kuidas episoodid omavahel tervikuks ühendatakse. Sellel tasandil keskendun loo üldisele ülesehitusele – kompositsioonile, tekstiosade omavahelisele seotusele ja ajasuhetele teksti erinevates osades. See struktuuritasand ongi käesolevas käsitluses keskne. Mikrostruktuuri kuulub detailide tasand: millise sõnatusega esitatakse oma seisukohad, tutvustatakse tegelast ja sündmust, milliste lausetega liidetakse üksikud episoodid omavahel jms. Sellelt, väga keelekeskselt tasandilt mainin ajamääratlusi tekstis, hinnanguid ja ajastu iseloomu edastavaid väljendeid ja kujundeid.

Mõlemad lood kõnelevad ühe ja sama piirkonna – Virumaa tööstusala – minevikust ja kaasajast. Seda ala iseloomustab kõige üldisemalt väga kiire majanduslik areng 19. sajandi teisel poolel, mis jätkus uue suunavõtuga pärast põlevkivi avastamist ning energeetikatööstuse arengut 20. sajandi esimesel poolel. Kuna Virumaa asub Vene piiri naabruses ja kuna 1940–50ndail oli see ala tööstuse arenguks väga sobiv, leidsid siit eluaseme ja töökoha paljud ida poolt

Kohtla-Järve 1950ndail. Foto erakogust.

tulnud rahvad. Praegu on Kohtla-Järvel alla 50 000 elaniku, kellest viiendik on eestlased, ülejäänud on ligi neljakümnest eri rahvusest, kes kasutavad esimese keelena vene keelt.¹⁴ Jõhvis on umbes 13 000 elanikku, kellest kolmandik on eestlased.¹⁵

Praegune Kohtla-Järve ehitati Teise maailmasõja eelsete kaevandus- ja põliskülade kohale, mistõttu ta koosnes ja koosneb praegugi üksikutest, üksteisest 10–30 km kaugusel olevatest linnaosadest. (Praeguseks on osa Teise maailmasõja eelseid keskusi taas iseseisvunud ja Kohtla-Järve koosneb hetkel kuuest linnaosast, mis taotleavad samuti iseseisvust). Jõhvi on ajalooline kihelkonna keskus (esmamainimine aastal 1241), mis samuti liideti nõukogude ajal Kohtla-Järve linnaga, ent saavutas taas iseseisvuse 1991. aastal. Kui praegu on Kohtla-Järve lähimineviku tööstuslike ja poliitiliste keerriste tõttu probleemne piirkond, siis mõlemad järgnevalt analüüsitava lood kõnelevad linna majandusliku ja sisserände kasvu aastastest, mis jäid ajavahemikku 1920–1950.

Mõlemad lood on enam-vähem ühepikkused (varasem 42 käsitsi kirjutatud lehekülge, hilisem 19 masinakirjalehekülge ja loo kaaskiri). Mõlemad lood toovad esile koha, ja jätavad isikliku elu teisele plaanile. Mõlemas jutustuses peegeldub Eesti ühiskonna üks olulisi muutuste ajajärke – 1940.–50. aastad.

Analüüsitava jutustuste juures on aga erinev see, et jutustused on kirja pandud 40-aastase ajavahega: 1961 ja 2001. Selle aja jooksul on vahetunud riigikord. Kas see, et esimesel juhul on jutustatud nõukogude ajal ja teisel juhul pärast nõukogude aega, on kuidagi mõjutanud hinnangut nõukogude aja algusele (1940.–50. aastatele)? Jutustajad kuuluvad erinevasse põlvkonda (vanem jutustaja on sündinud 20. sajandi alguses, noorem 1929. aastal). Kas vaadeldav ajajärk avaneb uurija või lugeja jaoks samas võtmes või tajuvad ja peegeldavad erineva põlvkonna jutustajad neid aastaid täiesti erinevalt?

Tiiu Jaago

Kohtla-Järve 1960ndail. Foto erakogust.

3. Jutustajast ja kogujast: ehk kuidas avab end jutustaja lugejale ja millise raamistiku loob jutustusele arhiiv

Esimene lugu “Kohtla-Järve linna sünd ja kasv” asub Eesti Rahva Muuseumis ja on saadetud sinna vastusena suuliste asustusajalugude ja kohamuistendite kogumisüleskutsesele. See lugu on teistest sama köite 29st loost erinev, kuna see ei räägi mitte maapiirkonnast, vaid linnastuvast tööstusasulast (selle köite lood on saadetud muuseumile ajavahemikus 1955–1961). Tolleaegne folkloristika ja etnograafia ei tegelenud kuigivõrd linnastuva ühiskonna uurimisega, kuid ilmneb, et selliste lugude talletamine ei kujunenud probleemiks. 1960. aastate pärimuskultuuri kontekstis ja teiste laekunud lugudega võrreldes on ehk ootamatu ka see, et jutustatavate tõsielusündmuste ajapiir on jutustajale ja “meile” tavatult lähedal – 1916. Üldiselt hõlmavad asustuslood vahemikku Põhjasõjast 18. sajandi alguses taluostuaega 19. sajandi teisel poolel. 1960ndail mõisteti rahvakultuuri all (vähemalt teadusliku mõtlemise keskteel) linnastumiseelset ja -välist agraarkultuuri.

Loo autor ei ava enda kohta midagi isiklikku peale fakti, et ta tuli Kohtla-Järvele 1928, millest peale algavad tema enda tähelepanekud, mis ongi loo põhiallikaks.

Teine lugu on esitatud Eesti elulugude kogumisvõistlusele aastast 2000–2001 teemal “Minu elu ENSV-s ja Eesti Vabariigis”. Selle loo eripära, võrreldes teiste laekunud elulugudega (mida on üle 300), seisneb selles, et jutustaja keskendub konkreetsele kohale (Jõhvi) ja oma ametile (raudteelane) ning mitte oma isiklikule elule.

Nagu eelmise loo autor, nii ka tema annab endast teada napilt ja lakooniliselt: ta sündis 1929. aastal Jõhvis. Sellest piirkonnast on pärit ka tema vanemad. Isa töötas Käva ja Kukruse kaevandustes, ema oli koduperenaine. Ta on töötanud raudteel aastatel 1948–1995. 1980ndatel hakkas aktiivsemalt tegelema kodu-uurimisega.

Nii on need jutustused erinevad oma praeguses arhiivikontekstis, kuid sarnanevad teineteisega oma suundumustes ja kujutamiseviisis ning sobivad võrdluseks hästi.

4. Loo ülesehitusest: esimene jutustus

Esimese loo (aastast 1961) juhatab sisse 1931. aastal avaldatud Riikliku Põlevkivitööstuse 15. aasta juubelialbumile tuginev leheküljeline eellugu, milles antakse teavet kaevanduste rajamisest 1916. aastal. See on juba huvitav fakt, et kasutatakse nõukogude ajal avalikult kättesaamatut kirjandust, sest kuulusid ju toona erifondi Eesti Vabariigi ajal väljaantud muinasjuturaamatudki, kui koostajad ei olnud “lubatud” autorite nimekirjas, liiati siis Eesti Vabariigi tegusid kiitev kirjavara.¹⁶

Oma vahetutele kogemustele ja mälestustele tugineva loo mahutab jutustaja kolme aastakümnesse – ajavahemikku 1928–1961. 1930ndad ja 1950ndad hõlmavad kumbki vastavalt kaheksateist ja üheksateist lehekülge, jättes pöördelistele 1940ndatele vaid viis lehekülge. On üllatav, et stabiilsete perioodide kirjeldus on tunduvalt pikem kui pöördelisi sündmusi kajastav periood. Mu senine elulugude lugemise kogemus on näidanud, mida rohkem sündmusi, seda rohkem ka tuumlugusid. Käesolevalt analüüsitavas jutustuses tingib rahuaegade pikema kirjelduse jutustuse üldraamistik: “Kohtla-Järve linna sünd ja kasv” – tähelepanu keskmes on protsess, mitte ajaloo-sündmus.

Tiiu Jaago

Loo alguses, tinglikult esimeses osas, kirjeldatakse tööliste argielu 1920ndate lõpus ja 1930ndail: elutingimused, riietus, toit, üldine linnapilt. Ilmneb, et kaevanduste algusajal, 1920ndail, tunti puudust eluasemetest ja kõneldakse tihedast rongiliiklusest:

Mehed näiteks töötasid kaevanduses, leides kusagil ajutist peavarju, pere elas aga eemal ja see põhjustas sõite.

Need elukondlikud probleemid näikse ajapikku lahenevat, esile hakkavad kerkima hoopis uued, teise tasandi nähtused: käitumiskultuur, mentaalsed hoiakud, väärtushinnangud. Autor kirjeldab, kuidas kaevandusasula hakkab kujunema omaette keskuseks:

Töölistele ja nende perekonnaliikmetele olid tasuta kasutada kaevanduse saunad, duširuumid ja pesuköögid. Erandiks oli aga juhtkonna saun. (Mõnele oli vastumeelt kasutada üldist sauna koos töölistega.) [---] Ka arstiabi oli tasuta. Eri haiged komandeeriti mujale ravile ametiühingu arvel.

Lisanduvad veel basseini ehitamine, toidupoed ja turg, juuksuriärid ja apteek, söökla, vorstitööstus, pagariärid, *nii et toidu ja riiete küsimust sai kohapeal lahendada*. Argielu kirjelduse pinnalt avab lugu väärtushinnanguid: linna heakord, kõrge elukvaliteet, positiivsed suhted elanike vahel, riikliku eneseteadvuse kasv:

Kaevanduse keskusse 1928. a. rajati tuhande puuga tammik ja sinna püstitati mälestussammas Kalevi malevlastele, kes langesid ajaloos tuntud Järve lahingus¹⁷ 16.1.1919. Surmasaanuid oli 10 ja haavatuid palju.

Edasi joonistab jutustaja portreed kohalikest töölistest ja ametnikest spetsialistideni välja. Positiivsena tuuakse esile kaevandusasula elanike töökust ja puhtust, seda ka eraelus, mis näitab, et üksteist teati üsna lähedalt:

Ja vaatame kaevanduse direktorit. Mis asi teda küll sundis, et pidi suvel igal hommikul 5–6 aegu [oma aia] kaevikuvahe läbi käima ja katsuma näpuga iga üsja istutatud põõsast ja puud [---].¹⁸

Negatiivsena märgitakse töölisnaiste priiskavat eluviisi ja maitsetust, mis seostus prestiiži väliste märkide taotlemisega:

Tiiu Jaago

Vanim teadaolev foto Jõhvist. Jõhvi turuplats aastal 1860. Foto Jõhvi linnavalitsuse kodulehelt www.johvilu.ee, nr 2.

Jõhvi-Narva maantee aastal 1951. Foto Jõhvi linnavalitsuse kodulehelt www.johvilu.ee, nr 11.

Selleaegse töötava naise vaated olid surutud väga kitsasse kuuti. Ainult raha oli see, mis ühendas [st töölnaisi kodanluse esindajatega] ja hinge tõstis, oli kõige hea ja ilusa alus.

See näide sisaldab ka jutustamisaja ja tegevusaja erinevust jutustaja jaoks – “selleaegse töötava naise”.

Tiiu Jaago

Loo eelkirjeldatud osa, suhteliselt argise elupoole kirjeldus, saab tähenduse kolmanda osa (1950ndad) kaudu, kus süveneb nimelt hoiakute ja hinnangute tasand. Saavutatakse see varasema ja hilisema perioodi võrdluse kaudu. Argielu tasandi kirjelduses põimuvad valdavalt positiivsed 1930ndad ja negatiivsed, kuid siiski lootusrikkad 1950ndad. Viimase puhul tuuakse esile vastuolu sõnade ja tegude vahel: “lehest loeme et [---], aga tegelikkuses on [---]”:

Kui me loeme kohalikku ajalehte, siis näeme, et siin elatakse kõigiti kultuurselt, töötatakse kultuurselt, puhatakse kultuurselt j.n.e. ikka kultuurselt, aga kui me läheme lagedale kas või Jõhvi linnaosa turule, siis näeme säälggi omamoodi kultuuri. Juba kaks-kolm aastat jookseb paviljoni katus läbi. Turuplats on sillutamata. Ei jätku müügilaudu, müüakse porisel turuplatsil kärudelt ja kastidelt. Kaev ei tööta juba terve aasta, kevadel saab aasta, kui lammutati käimla, jäi suurehitisele ette. [---] Nüüd käiakse mööda seinääri. Uut turuplatsi ehitatakse juba mitu aastat ja rahvas arvab, et see minevat enne muinsuskaitse alla, kui valmis saab. [---] Palju peetakse ka kultuurseid loenguid. Jõhvi linnaosas on pidevalt sanitaarepidemiologia jaamas igal reedel tervishoidlikud loengud ja filmid. Räägitakse isegi malaariast, vaatamata sellele, et Eesti pinnal ei ole vast veel keegi näinud malaaria sääske, kuid linna hügieenile kui kõige tähtsamale ei panda mingit rõhku.

Eelnev tsitaat on näide ametliku ja tegeliku olukorra vastandusest ja kohati naeruväärsusestki, heidetakse ette globaalsete ja kohalike probleemide tasakaalustamatust või pea peale pööratust. Kirjeldusse sugeneb nõukogudeaegne kõnepruuk, mis on nii jutustajale kui ka lugejale võõras ja millest ta distantseerub. Tuleb esile sõna *kultuurne* erinev kasutus nõukogude mentaliteediga vene keeles ja eesti keeles: *elama kultuurselt, töötama kultuurselt* kõlab eesti keeles venekeelsena. Aga see vale sõnakõla lubab jutustajal parafraseerida: *ent linnapildis näeme omamoodi kultuuri*, mis antud kontekstis määrgib seda, mida tema kultuuriks ei pea – st kultuuri puudumist. Sõna *kultuur* ei kasuta ta 1930ndate aastate kirjeldustes, kuigi tegelikult kultuuriteemale pühendab ta mitmedki lõigud.

Väärtussüsteemi hõrenemine 1950ndail võrreldes 1930ndatega ilmneb kodusfääris: näiteks kirjeldab jutustaja omaaegsetest laua-kommetest loobumist tarbeesemete puudumise tõttu nõukogude ajal. Samuti võõristab ta aknalaudu, mida kasutatakse *panipaikade*

ja peenardena ja mida on tänavalt kohutav vaadata. Veelgi valusamalt puudutab teda aga seni tema kodukandis pühaks peetud nähtuste eitamine avalikus sfääris. Siin toob ta esile kaks konflikti. Esmalt nõukogudeaegne keelekasutus. Näiteks, kui ta 1930ndaist rääkides märgib, et kaevanduses töötas erinevaid rahvusi, kuid juhtkonda hinnati oma eriala asjatundjatena, siis 1950ndaist tõstab ta esile keeleprobleemi ja “võõraste” kohaloleku (kas tegemist on ka nüüd oma ala asjatundjatega, jääb lahtiseks):

1930ndad: *Kaevanduse elanikkond olid enamuses eestlased, kuid oli ka venelasi (rohkem Kukruse kaevanduses), vähe sakslasi, üks hiinlane. Juhtkond oli muidugi oma eriala asjatundjad.*

1950ndad: *Nüüd on kaevanduse töölised enamikus väljastpoolt Eestit. Asjaajamine on enamasti vene keeles. Ka ei ole venelasest ametnik võtnud vaevaks pisut eesti keelt ära õppida, nii et eestlane, kellel vene keelega raskusi, peab omalt poolt tõlgi kaasa viima, kui asju tahab ajada.*

Teiseks valupunktiks on kujunenud käitumiseetika. Probleemid 1950ndail seostab jutustaja ajaloolise Jõhvi surnuaiaga, kust nüüd varastatakse lilli, kus tallatakse haudadel, lagunevas kabelis peatuvad joodikud ja vargad.

Kui ta 1930. aastaid kirjeldab kriitiliselt (eriti on probleemiks korterite puudumine ja eelkirjeldatud töölisnaiste ja eriti tööliste abikaasade uhkust taga ajav elustiil), siis ometi esitab ta loo arengujoone positiivsuse suunas. Ja kuigi ta 1950ndate kohta tõdeb justnagu positiivsena, võrreldes 30ndatega, et korterite mure on lahendatud, töö on inimese auasi, ei ole ta siiski nõus loobuma endisest koduhoolest, heakorrast ja käitumistavadest avalikes kohtades. Ta märkab ka, et kortereid on, aga need ei vasta elanike vajadustele. Näiteks puuduvad uutes majades keldrid, kuid linlasest elanikud tegelevad endisel moel kartulikasvatuse ja marjade sissetegemisega talveks ja neil ei ole oma saaki kusagile panna. Sellised teemaarendused toovad kaasa ka konflikti väärtuste tasandil, *enne – nüüd* vastanduse. Aga seda just põlvkondade, mitte poliitilisel tasandil. Lõppkokkuvõttes ei esita autor oma lugu pettumusena: ta näeb probleeme, kuid tal on tunne, et nende vastu on võimalik välja astuda. Ta väidab:

Tiiu Jaago

Tõuseb mõte: paranen ja lähen jälle tööle, et koos teistega ehitada suureks ja kauniks oma kodulinn Kohtla-Järve.

Loo keskmine osa, mis puudutab 1940. aastaid, erineb eelkirjeldatud rahuajaperioodidest nii sündmuste endi kui ka jutustuse tasandil. Jutustaja mainib ühte meeleolu nii Vene vägede (võimu) kui ka Saksa vägede (võimu) tulekuid ja minekuid; nii represseerimist kui ka evakueerimist; Eesti Vabadussõja ajaloo seotud kalevlaste mälestussamba lõhkumist nõukogude aja alguses 1940, selle taastamist Saksa ajal ja jälle lõhkumist nõukogude võimu hakul pärast sõda.¹⁹ Faktidele ei lisata hinnanguid, liiati veel poliitilisi. Sama olen tähele pannud teistegi sajandi alguses sündinud jutustajate lugudes. Neis ei tooda 1940ndaid esile ideoloogilisest ja poliitilisest vaatepunktist ega kujutada neid aastaid ka oma loo konflikti algusega keskpunktina.²⁰ See periood oli tolleaegsete inimeste jaoks täis sunnitud valikuid ja argielu pisisasju. Siin ei saanud arutelu keskmeks ja valikute kaalukeeleks mitte alati poliitilised vaated, vaid inimlikud mured.²¹ Sellest perioodist toobki siin käsitletava loo jutustaja esile hoopis toidupuuduse teema. Toidupuudus Teise maailmasõja ajal Eesti linnades (vastupidiselt maakohtadele) on läbiv teema nn Saksa aja elulugudes.²²

Esimese loo kokkuvõtteks rõhutaksin, et vaadeldava ajalõigu periodiseerimine võimaldab jutustajal erinevaid ajajärke võrrelda. Ilma selleta jääks kirjeldatu tasapindseks olustikukirjelduseks. Kuid nüüd annab loo teine pool, eriti selle lõpp lugejale võtme mõista kogu lugu kui jutustaja või ühiskonna väärtushinnangute süsteemi.

Tööstuse pealekasvu taluühiskonnale 20. sajandi alguses ei kirjeldata konfliktina. Nii siin kui ka teistes sama piirkonna lugudes iseloomustatakse tööstuse rajamist ja inimestevahelisi suhteid kui leplikke, humoorikaid või meeldivaid.²³ Täiesti teistsugune pilt luuakse aga 1946. aastast samasse piirkonda rajama hakatud nõukogude kaevurite linna ehitamisega seoses. Siin tuleb märkimisväärselt esile kodude hävingu teema.²⁴

Jutustaja ei too 1950. aastatest esile otse ja teravalt "võõraste" probleemi, aga see on kohal. Keele ja heakorra probleeme esitatakse konfliktina selles piirkonnas tänapäevani, kuid nüüd juba rõhutatult nõukogudeaegse migratsioonipoliitikaga seotult.²⁵

5. Loo ülesehitusest: teine jutustus

Teine lugu, laekunud aastal 2001, koosneb kahest nõukogude aega käsitlevast pikemast osast ja pooleleheküljelisest kolmandast osast, mis on pealkirjastatud “Eesti taasiseseisvumise künnisel”. Viimase jätan praegu kõrvale. Huvitav on aga see, et ühte ja sama perioodi kirjeldab autor samas loos kaks korda: erinevalt eelmise loo jutustajast ei ehita ta oma lugu üles ajajärgude periodiseerimisele ega nende vastandamisele. Loo esimeses osas “Elasin Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis” (kaheksa masinakirja lehekülge) vaatlleb ta nõukogude aega oma elukutsest, raudteelase ametist lähtuvalt. Teises osas “Elust Nõukogude Eestis kronoloogilises järjekorras” (kümme lehekülge) kirjeldab ta seda ajastut üldisemalt. Siit leiab lugeja palju linnapärimust, üldlevinud poliitilisi anekdoote jms. Kui eelmises jutustuses antakse kogu loo lähtepunktiks kaevanduse rajamine (1916), siis siinses loos on selleks Eesti allutamine nõukogude võimule 1944: “Alguseks pean vajalikuks veelkord meenutada Eesti rahvale saatuslikku traagilist aastat 1944”.

Kogu jutustuse üldine ajakava on allutatud lineaarselt kulgevale kronoloogilisele printsibile, kuid kummaski osas kasutatakse siiski erinevat skeemi. Esimeses osas püsib jutustaja valdavalt sündmuste ajas, andes orientiirid aastaarvudega (näiteks: “1950. aasta märtsikuu lõpupoole sain korralduse minna [---]”; “1960. aasta 26. detsembri õhtul, kui tulin öövalvesse [---]”). See eeldab, et jutustus baseerub nii mälu kui ka mingitel alustekstidel (omaaegsetel päevikutel, ajalehtedel jms). Ta ei kasuta võrdlusi või selgitusi (nt *sel ajal oli...*). Sündmuste ajast kui jutustuse korrast (organiseeritusest) väljub ta kahel korral. Siis, kui ta jutustab raudtee ajaloo 1870–1996 (kuid selle alateema omakorda esitab ta taas kronoloogiliselt), ja siis, kui ta jutustab paarist elamusest, mille lähtekoht on aastal 1944 (kodukohast üleläänud rinne) ja 1949 või 1950 (ööbikute laul Sinimägedes²⁶). Need elamused aktualiseeruvad jutustaja hilisemas elus, neid mainib ta oma loos ning need tingivadki katkestusi tõsielu sündmuste järjestamises. Näiteks 1944. aasta lahinguteema aktualiseerub 1960ndail ekskursioonil olles giidi juttu kuulates:

21. septembri hommiku-udus hakkas eemal olevalt maanteelt kostma tugevat mootorimürinat, mis löikus põhja suunas – need olid Vene tankid! Õhtupimeduses hakkasid lennukid laine laine järel üle meie lendama põhja suunas. Taevas oli selge,

Tiiu Jaago

tähed särasid, kuud ei olnud, peagi hakkas kostma kauget kõminat ja [paistma] tulekuma – Tallinn oli taas punalennuväe ohver! ... Kui ma 1961. aastal Sotšis käisin, rääkis ekskursioonijuht, et 1942. aastal olid sakslased Sotšist ainult 40 km kaugusel, aga nad ei visanud sinna ühtegi pommi, et linn tervelt kätte saada. Venelased aga purustasid Tallinnat veel siis, kui tema saatus oli otsustatud – järgmisel hommikul söitsid nende tankid linna sisse!

Lineaarse sündmusjoone katkestused toovad kaasa hinnangute ja meeleolu kirjelduse. Teises osas keskendubki ta faktoloogia kõrval enam emotsioonidele, meediale, hinnangutele. See toob aga kaasa jutustamise aja (1990ndate lõpp) osatähtsuse suurenemise ja sündmuste loomuliku kulgemise – lineaarse ajateljje – pideva katkestamise. Iga teemat kirjeldab ta sündmuste kihina. Kuidas jutustaja seda teeb? Ta valib sündmuste reast kõige olulisema ja esitab selle kui teemalõigu alguspunkti. Näiteks 1949. aasta märtsiküüditamine. Sellele lisatakse eellugu (ettevalmistused küüditamiseks) ja järelugu (metsavendade protest). Siis mainib ta Raimond Kaugveri romaani “Nelikümmend küünalt” aastast 1966, s.o suurküüditamise kui seni mahavaikitud teema jõudmist avalikkuse ette. Siis läheb ta tagasi 1950. aastate algusesse ja kirjeldab lootusmeeleolusid. Sellele alateemale ülemineku lauseks on kõnekäänd “uppuja haarab kinni õlekõrrest”: raadiost kuulati välisjaamu ja otsiti sõnumitest endeid.²⁷ “Kuid kahjuks ei toimunud mingit pööret [---]”, ütleb ta lõpuks. Siis meenutab ta mälestusi “Ameerika Hääle” esimesest saatest 1951, ja kohe mainib 1980ndaid – selle ajani oli seda raadiojaama pea võimatu kuulda, sest, autori sõnutsi “venelased panid oma võimsad segajad tööle”. Näeme, et tõsiasjade otsekohesele vahendamisele lisanduvad üldtuntud kõnekäänud (*uppuja haarab kinni õlekõrrest*) ja epiteedid (*kahjuks ei toimunud; võimsad segajad*). Need lisandused loovad rõhuasetusi, sõnavalik viitab emotsionaalsele seisundile.

Veelgi selgemini tulevad esile metafoorid. Näiteks *rongi*-kujund – repressseeritute rongid, mis viisid eestlasi Siberisse, ja kotipoiste rongid, mis tõid ida poolt rahvast Eestisse. “Mäletan,” ütleb jutustaja, “et 1946. aasta suveõhtutel Leningradi reisirong kujutas endast liikuvat inimkuhja.”

Isiklikke kogemusi ilmestatakse anekdootidega. Näiteks 1950. aastal, Eesti NSV 10. aastapäeval (mulle kui hiljem sündinud lugejale

Tiiu Jaago

oli selle tähtpäeva rõhutamise üllatav, kuid mõistsin ka kohe: ajastukontekstis täiesti õigustatud fakti esiletoomine, mis selgitab omakorda ka anekdoodi tollaegset konteksti), väidab jutustaja, et siis pandi üles mitmeid ausambaid. Tallinnas Balti jaamas olnud Stalini ausamba kohta räägib ta loo:

Kaks külameest jäänud seda sammast vaatama ja öelnud: “No on kuradil suured jalad!” Miilits oli kohe kohal ja viis mehe jaoskonda. Teine mees läheb kaasa ja ütleb: “Ma ütlesin Sulle, ei maksa sitta vaatama minna, näed, mis nüüd sai!” Muidugi võeti ka tema kinni.

Järgneb žanriliselt ja levikult vähem anekdootlik lugu Kohtla-Järve ja kohe ka Jõhvi mälestussambast. Viimase avamine toimus küll kolm aastat hiljem, kuid siingi on esil “suure juhi” mälestussamba teema koos selle naeruvääristamisega. Lugu kõneleb *jalust halvatud venelasest*, kes joodik (liikis palju *õlleputkade läheduses*) ja kes pandi, viinapudel käes, hommikul avatava võimu esindava mälestusmärgi postamendile, kust ta omal jõul ju maha ei saanud ja kust ta siis avastatigi piduliku momendi eel. Taas küllalt räige lugu, mis ei ole mõistetav, lahtikistuna ajaloolisest kontekstist ja inimeste läbielamistest.

*Lenini ausamba avamine Jõhvis 30. augustil 1953.
Foto Jõhvi linnavalitsuse koduleht www.johvilu.ee, nr 41.*

Tiiu Jaago

Taoline, pärimuslugudekaudne mineviku esitus tingib tekstide ja aegade põimumise: jutustamiseks valitud ajaloofakt (1950. aasta, Eesti NSV 10. aastapäev) avatakse hoopiski väikeste lugude – tuumlugude kaudu, mis omakorda vajavad selgitusi ja laiendusi. Analüüsitava loo lugeja jaoks hakkavadki domineerima ajastu kirjelduses need väiksed lood (tuumlood). Just nende abil tekitatakse tänapäeva lugejal tunne, mis ilmselt toimus omal ajal, kui need anekdootlikud lood olid aktuaalsed, pakkudes vastumürki tõsielunähtustele. Praeguses jutustuses on need lood saanud uue tähenduse, põimituna ajaloost jutustamise raamidesse annavad need aimu omaaegsetest tunnetest.

Ajastu kontekste selgitava jutustamise käigus võib faktide esitamisel tekkida vajadus uute ja uute faktide esiletoomisel üsna kaugele minna. Esmapilgul on ju sõda Koreas²⁸ Eesti (ja muidugi ka Jõhvi) pärimusliku ajaloo seisukohalt täiesti kontekstivaba. Aga mitte siis, kui need seosed meile luuakse. Näiteks: “Sellest sündmusterohkest 1950. aastast veel üks lugu, mis on seotud praeguse restoraniga “Fööniks”.” Autor jutustab, et selle hoone “ehitasid peaaegu valmis saksa sõjavangid”. Restoran avati “oktoobrirevolutsiooni aastapäevaks” [T.J: taas – aastapäev!] “Kaevuri” nime all. Kuid juba avamise õhtul toimus suurem lööming [T.J. vihje sellele, et kakluskohaks

Restoran “Fööniks” 1995. aastal. Foto erakogust.

oli see restoran hiljemgi], millest võttis osa “kõrgem klass”: Jõhvis asuva eesti polgu vene ohvitserid ja miilitsad”. Kirjeldusse imbub annus kirjanduslikkust: “Paukusid püstolid, purunesid pudelid, voolas veri. Laipu õnneks ei olnud”, mis meenutab raadiost 1990ndail kuulnud uuema rahvalaulu taasesitusest: “Narva linna restoranis, unises ja uhkes [---] lõbus lööming puhkes”. Edasi seletab ta restorani rahvapärast nimetust “Korea”, mis ühendaski endas neid kohalikke kaklusi ja viidet samal ajal Koreas käivale sõjale, mis ilmselt meedia kaudu kohalike elanike kõrvus püsis. Lõpuks avaldab jutustaja kahetsust, et see rahvapärane nimetus on käibelt taandunud.

Kui esimeses, 1961. aastal kirjutatud loos oli näide globaalsete ja kohalike teemade seotusest ametliku poliitika poolelt (malaaria-teemalised filmid ühendatuna kohalike elanike tervise- ja hügieeni-probleemidega), siis see siin on näide, kuidas globaalsed ja kohalikud teemad rahvapäraselt ühendatakse.²⁹

Kokkuvõtvalt teisest loost. Vaadeldud loo põhiskeem on kronoloogiline. Jutustaja vaatleb ainult ühte ajaperioodi – nõukogude aega, kuid teeb seda kahel korral.

Mainisin, et loo esimeses osas püsib jutustuse aeg valdavalt sündmuste ajas. Võiks küsida, kas teise aja (jutustamise kui olevikuaja) kohalolek puudub selles tekstis. Tegelikult mitte. Jutustaja valib minevikust vaid selle, mis on tänapäeval unustatud või tundmatu – selle, mis ei kuulu jutustamisaega. Seega kasutab tema kontekstiliselt vastandamist (võrdlust), erinevalt eelmisest jutustajast, kes kasutas vastandamist (võrdlust) teksti ülesehitusvõttena teksti enese sees.

Siinne jutustaja kirjeldab kõiki nõukogude aja aastakümneid, kuid ei tee seda võrdses proportsioonis – põhirõhk langeb 1940–50ndatele (2/3 jutustusest on pühendatud neile kahele aastakümnele ja 1/3 ülejäänud neljale aastakümnele). Erinevalt eelmise jutustaja loost on need aastakümned jutustuses omandanud poliitilise koloriidi.

Katkestused lineaarses ajakulus tulenevad teema vahetusest. Teema raames hõlmab jutustus ajakihte seda enam, mida enam tuuakse juurde emotsioonide ja / või hinnangute tasand.

6. Lõpetuseks: kahe loo võrdlus

Käsitleluse alguses tõstatasin küsimuse erinevate põlvkondade valikutest ja erineva jutustamisaja mõjust kohaajalugudele. Üldhäälestus – nõukogude aja varjatud või otsesõnaline eitus on ilmne

Tiiu Jaago

mõlemas loos. Kesksel kohal on oma kodukoha tunnetus ja enda seotus sellega. Muutunud on aga rõhuasetused.

Kui vaadata põlvkondade erinevusi, siis omapärane on jutustajate vastandlik enesetunnetus kirjutamise ajal. 1961. aastal lõpetab jutustaja oma loo, kui ta on pikalt arutlenud linna allakäigu üle ja võõristanud uusi elanikke, nende keelt ja kombeid, mis hakkasid linnapildis üha enam tooni andma, siiski teotahteliselt: "Tõuseb mõte: paranen ja lähen jälle tööle, et koos teistega ehitada suureks ja kauniks oma kodulinn Kohtla-Järve." 2001. aasta jutustajat iseloomustab hoopis pettumus: "Nüüd, kus nendest sündmustest on möödunud kümme aastat, võiks ka teha väikese tagasivaate 10-aastase elu kohta taastatud Eesti Vabariigis. Kuid kahjuks on peale viitkümnet aastat ootusi ja lootusi pettumus küllalt suur, eriti vanemal põlvkonnal, kes veel mäletab Eesti Vabariigi kuldset ajastut aastatel 1935–1940." Selline meelolu on üsna valdav sama kogu teistes elulugudes. See paneb eeldama, et jutustaja on ühelt poolt dialoogis üldiste kaasaegsete meeleolude ja tekstidega,³⁰ mida sihipärasema uurimise puhul tuleks arvestada. Samuti ilmneb kahe loo võrdluses, et nii tõlgendused kui ka vahendatud kogemused lähtuvad jutustuse algupunktist: see suunab kulgu selle algusest lõpuni. Esimeses tekstis oli selleks Kohtla kaevanduste arengulugu 1920–30ndail kui positiivne kogemus, millel on kõrvalekalle nõukogude ajal, kuid mis on ikkagi arengu üldine telg jutustaja jaoks (positiivne, teotahteline lõpp). Teises loos, mille telge hakkab kujundama nõukogude, s.o võõra võimu algus Eestis, kuhjusid negatiivsed arengud, millest jutustaja välja ei tulegi, kuigi leevendust pakuvad küllaltki viimistletud naljalood "võõrastest": need lood ei ole ainult huvitavaks vahepalaks, erinevalt huumorist, mis seotakse oma rühma kuuluvate inimestega nii esimeses kui ka teises loos. Neil on selgelt poliitiline varjund.

Inimestevaheliste suhete kujutamise seoses ongi tähelepanuväärne, et esimeses jutustuses tõdetakse: 1920.–30. aastatel kogunes kaevandusasundustesse erineva sotsiaalse (vangidest üliõpilasteni, kel puudus raha edasiõppimiseks) ja etnilise taustaga inimesi, kuid kõik tundsid üksteist ja oldi "omad". Suhteid kujutataksegi konfliktivabalt.³¹ Võib leida etnilist huumoritki, näiteks sakslastest, kes olid nii kokkuhoidlikud, et tegid *ühte riidehilpu niikaua ringi, kuni ta muutub nii pudedaks, kuni tuul ta laiali viib*. Kuid samas antakse ka tunnustust sisaldav põhjendus: sakslased koolitasid oma lapsi, mis nõudis säästlikku elustiili. Konfliktid ilmnevad siis, kui jutus-

tusse ilmuvad “võõrad” ja see tuleb nõukogude võimuga. Teises loos on piiri näitamine “omade” ja “võõraste” vahel väga selge: “meil” ja “neil” on oma huumor, need esitatakse erinevas stiilis, eraldi tekstilõikudena.

Distants ajas viib jutustaja eemale küll sündmusest, kuid lisanduvad vahepealsete aastate kogemused – sündmuste järelmõjud. Poliitilise värvingu (selle raames etnilise vastasseisu) tugevnemine teises loos tuleneb kindlasti Nõukogude Liidus elamise viiekümneaastasest kogemusest, mis omandati sündmuste aja ja sellest jutustamise aja vahelisel perioodil (kuhu mahtusid näiteks venestamine, poliitilised piirangud jms). Need kogemused hakkavad kujundama sündmuste kui alusfaktide tõlgendusi. Kuid distantsil lisanduvad sündmustest saadud kogemustele ka vahepealsed jutustused, mida taas ja taas jutustamiste kaudu skematiseeritakse ja viimistletakse, kuna ollakse dialoogis teist laadi arusaamiste ja teiste tekstidega. Sel põhjusel annab iga põlvkond pärimusse sündmuste loo kõrval ka mõtteloo. Esimeses vaadeldud jutustuses avaldus see väärtussüsteemi kirjelduses, teises “oma rahva” saatuse esiletoomises poliitilise “võõra” taustal.

Kommentaariid

¹ Vt teeside vihikut *International Conference: The Role of Oral History in Shaping Cultural and Personal Identity*. Abstracts. University of Latvia 2003.

² Põhimõtteliselt on võimalik pärimusliku ajaloo raames uurida ka rahvalaulu- vm pärimustekste. Ka siin on varasemaid töid, millele toetuda, näiteks Ingrid Rүүtli uurimus (1977) uuematest (lõppriimilistest) rahvalauludest, mis jutustavad või pärinevad Vene-Türgi sõja ajast (1877–1878). 1970. aastate uurimustes on lähtunud siiski pigem kirjanduslikust kui ajaloolisest aspektist. Lähiminevikus kogutud Eesti elulugude hulgas leidub luulevormilisi tekste siiski haruharva (näiteks EKLA, f 350, 51 ja 54 on venekeelsed autobiograafilised poeemid; eestikeelseid luulevormilisi elulugusid ma ei ole kohanud, kuigi jutustajad põimivad oma proosavormilisse eluloojutustusse ka lүүirikat – oma luulet). 19. sajandi lõpus Ingerimaalt kogutud regi- (või runo)laulutraditsioonist on eluloolisi laule käsitletud soome uurija Senni Timonen (1991). Et vanemas pärimustraditsioonis kasutati oma eluloo jutustamiseks erinevaid traditsioonilisi jutuvorme, -võtteid ja -skeeme, sellele vihjab Maria Takalo repertuaari uurimisel ka Juha Pentikäinen (1971: 90–96): oma eluloost võis see naine

Tiiu Jaago

jutustada muinasjutu vormis. See näitab, et elulugude või tõsielujutustuste rahvapärased jutuvormid muutuvad koos ajaga. Ja teisipidi võttes, uurides pärimuses tõsielu kujutamise võtteid ja vorme, saab jälgida ka pärimusprotsessi (pärimusnähtuste püsimise ja muutumise tasakaalu).

³ Vt ülevaadet ajalugu ja rahvaluulet siduvast folkloristlikust uurimisest USAs ja Lääne-Euroopas, nt Joyner 1989, või näiteid uurimustest: Dorson 1973, ja nende uurimuste omakordset seotust või paralleelsust eriti hermeneutilise (Delthey, Gadamer) ja fenomenoloogilise (Husserl) teadustraditsioonidega (Girtler 1979: 196–201).

⁴ Jakob Hurt, *Mis lugu rahva mälestustest pidada* (1871), vt Hurt 1989: 9–25.

⁵ Eesti Kultuurilooline Arhiiv, fond 200.

⁶ Elulugude kogumise ajaloost, eesmärkidest ja uurimismeetoditest Skandinaavias võib näiteks lugeda Norra sotsiaalanthropoloogi Marianne Gullestadi monograafiast *Everyday Life Philosophers* (1996), milles tutvustatakse 1980. aastate lõpul Norras korraldatud kirjalike eluloojutustuste kogumise võistlust ja analüüsitakse nelja laekunud lugu, ühtlasi esitatakse uurimiseesmärgid ja võimalused. Rootsi etnoloog Bo G. Nilsson annab oma väitekirjas (1996) ülevaate Stockholmis Põhjamaade muuseumis (*Nordiska museet*) olevast kirjalikust elulugude kogust ja etnoloogilise mõtte kujunemisest seoses nende lugude kogumisega 20. sajandi keskel. Soome elulugude uurimise kontekstis nimetatakse kindlasti J. P. Roosi ja tema mõju Skandinaavias, millele otseselt kui elulugude kogumise tõukejõule Norras viitab ka näiteks Marianne Gullestad (1996: XII). Läti nn suulise ajaloo kogu koosneb aga intervjuudest ja mõte kirjalike elulugude kogumisest näib tekitavat kui mitte just võõristust, siis ikkagi üllatust (suulised andmed: Mära Zirnīte, Läti suulise ajaloo projekti juht. Vt ka Läti suulise ajaloo projekti kodulehekülge: <http://www.dzivesstasts.lv/lv/default.htm>).

⁷ Vt elulugude erinevaid nn lugemisviise (uurijavaatenurki) Eestis: Kirss & Kõresaar & Lauristin 2004.

⁸ Suulise pärimuse ja jutu-uurimise seotust on vaadeldud mitmes kaasaegses uurimuses.

⁹ Näiteks etnoloogia õppetooli korraldatud konverents “Kultuur ja mälu” 2000 ja selle materjalide publikatsioon 2001. aastal; ühenduse “Eesti Elulood” juhatuse korraldatud töötuba 2002. aastal, mille materjalidest ilmus kogumik *She Who Remembers, Survives* 2004. aasta alguses. Kõnelemata üksikutest sõnavõttudest ja esinemistest näiteks Õpetatud Eesti Seltsi koosolekute raames.

¹⁰ 20. sajandi, eriti viimase veerandi eesti ajaloolaste ja folkloristide tähelepanekuid selle kohta, kuidas jutustustes esitatakse tõsielufakte, vt lähemalt nt Jaago 2002.

¹¹ Eesti Rahva Muuseum, KV 92, lk 1006–1048.

¹² Eesti Kirjandusmuuseum, EKLA f 350, 1071. Elulugude kogumisvõistlusele saadetud jutustus on suhteliselt väikeste lisandustega avaldatud: Lembit Kiisma, *Elasin Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis*. Jõhvi 2001. Lisandused tulenevad raamatu pühendamisest Jõhvi esmamainimise 760ndale ja linnaõiguse tagasiandmise 10ndale aastapäevale.

¹³ Meetod pärineb diskursuse analüüsist, kuid ise avastasin need võimalused regilaulude analüüsis, toetudes Lauri Harvilahti töödele (vt Harvilahti 1992; 2000).

¹⁴ URL: <http://www.kjlv.ee> (30.03.2004).

¹⁵ URL: <http://www.johvilv.ee> (30.03.2004).

¹⁶ Raamatute võimaliku mõju riiklikest kontrollimehhanismidest (s.o sisuliselt raamatute keelustamisest või kasutuse piiramisest) Nõukogude Liidus vt nt Veskimägi 1996: 41–48.

¹⁷ Jutt on Vabadussõjast (1918–1920), mis olulise sündmusena Eesti Vabariigi sünni kontekstis on seotud iseseisvussümbolitega, siintoodud tekstis on nendeks mälestusmärk koos tammikuga.

¹⁸ Vihje oma koduaedade rajamisele ja iluaia tähtsusele tollel perioodil käsitletavas piirkonnas.

¹⁹ Pärast Eesti taasiseseisvumist (Eesti Vabariigi aastapäeval 24.02.1993) taastati see mälestusmärk uuesti.

²⁰ 1900. aastal Pärnumaal sündinud mees avab oma põlvkonna ajaloo mitte vastandatuna kahele ajale ja kahele kogemusele: Eesti Vabariik – murrangulised 1940ndad, millega antakse võrdlusjoon, – Nõukogude Eesti, vaid kolmele: tsaariaeg, Eesti Vabariigi aeg ja nõukogude aeg. Sellest tulenevalt ei võimendu ainult üks vapustuste aeg, kuna neid oli teisigi. Ebastabiilsus ja väga kiire muutuste aeg ongi tema arvates iseloomulik tema põlvkonnale: “Selle inimpõlve kestel, kuhu ka minu eluaeg kuulub, on elu tohutut kiiret edukäiku teinud. Kui seda võrrelda endiste inimpõlvede eluga, siis võiks ütelda, ennem läks elu nii, kuidas isa lõpetas, nõnda algas poeg jälle edasi. Ikka vana moodi, elu kulges nagu mõnda kindlaksmääratud rada, ainult väheste muutustega. Kui isa oli sõitnud puuvankriga, siis nüüd oli juba raudvanker [---]” (Silluste 2003: lisa, lk 1).

²¹ 1914. aastal Lääne- ja Harjumaa piiril sündinud naine kirjutab: “1940. aasta pöördest tean niipalju, et 30 ha maad jäeti. Kel rohkem oli, see võeti ära, küsiti ka, kust tahad maad ära anda, aga tehti risti vastupidi. Meilt läks ülejõe heinamaa, siit poolt jõge ka umbes 1/3, nii et hobuste heina ei jäänud. Hobused paluheina ei söönud, sõimed seisid täis ja hobused jäid kõhnaks. Sel heinal oli münt sees, seda hobused ei tahtnud, [---]” (KM EKLA f 350, 570).

Tiiu Jaago

²² 2003.–2004. aasta elulugude kogumise võistluse “Elu Saksa ajal” käsikirjad asuvad Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis ja ühendatakse arhiveerimise käigus teiste elulugudega f 350.

²³ Vt võrdluseks: Feliks Mägin, *Käva küla ajaloo*. Käsikirja koopia Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetooli juures MK: Mägin 1991, aga ka MK: Lust 2002. Nagu siin, kirjeldatakse teisteski lugudes tööliskülade ehitamisi ja neile nimede andmist. Need nimed on väga piltlikud, nagu Sikupilli – seal oli palju kitsi; Siidisukka – seal elasid ametnike prouad, kes kandsid erinevalt teistest siidisukki; Lilleküla, Hädaküla, Hiireküla jne. Need nimed on kohalikele eestlastele olulised jätkuvalt, kuna neid kasutati paralleelselt nõukogudeaegsete nimedega (Siidisukka oli Matrossovi tn; Hädaküla oli Pioneeri tn, endine Järve küla sai Sotsgorodiks) ja rõõmustatakse, kui need eestipärased nimed on nüüd taas ametlikult kasutusele võetud.

²⁴ Vt näiteks käsitlust erinevate saatuste kohtumisest selles piirkonnas nõukogude linna ehitamise alguses Jaago 2003.

²⁵ Näiteks käsikirjalised pärimusliku ajaloo alased materjalid Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetoolis MK: Lust 2002 ja MK: Tšudesnova 2002. Kuid seda teemat kohtab ka kohalikus ajalehes, vt näiteks heakorraprobleeme artiklis “Kohtla-Järve korterelamute ümber lokkab rohi” (Põhjarannik, 2.06.2003, lk 3).

²⁶ Sinimägedes tema kodukoha lähedal olid 1944. aastal väga rängad lahingud, kus teiste seas olid vastamisi eesti sõdurid nii Saksa kui ka Nõukogude poolelt. Sinimäed – nimi tulenes küngastel kasvavast metsast, mis eemalt vaadatuna “sinas”. Pärast lahinguid seal metsa ei olnud. Jutustaja elamus seostus ööbikulaulu kuulamisega Sinimägedes, kui ta töölt tulles öhtul rongi ootas. Oli tunne, et ööbikud laulsid mälestuslaulu langenutele.

²⁷ Kohtla-Järve sõjajärgsete lootusmeeleolude kirjeldamisel kasutatakse kirjanduslikku “valge laeva ootamise” kujundit küllalt sageli. Näiteks: “eks ta ootas valget laeva” tuuakse põhjenduseks, miks isa ei astunud kolhoosi, st ta lootis, et nõukogude aeg kaob peagi (MK: Lust 2002). Või arvati, et see “uus aeg” on ajutine, et “valge laev” paistab. “Oh neid jutte ja arutlusi, ärevust ja hirmu – no see kõik on vaid aja küsimus!” (EKLA f 350, ENSV 298).

²⁸ 1950–53 Korea sõda Põhja- ja Lõuna-Korea vahel Nõukogude Liidu ja USA toetusel.

²⁹ Analoogilisi joogi- ja kakluskohdade sõjasündmustega seostamise näiteid olen kohanud Haapsalus, kus oli rahvapärastelt “Vietnam” ja “Kongo”, neist viimane on tänaseks restaureeritud ja kohandatud kaasaegseks hotelliks ning söögikohaks ja kannabki nüüd ametlikult seda, omal ajal rahvapärast nime.

³⁰ Vanema põlve, 1920ndail sündinud jutustajate suhtumist Eesti Vabariiki, seostatuna nende lapsepõlvega ja eriti tekstide sünkroonsust vt Kõresaar 2001 ja 2003.

³¹ Jah, kui teile meenub siinkohal eespool toodud tsitaat: “Mõnele oli vastu-meelt kasutada üldist sauna koos töölistega”, siis õigupoolest suhteid see väide ei kajasta: teemat ei laiendata, sinna lausejuppi see jääbki. Ja pangem tähele – *mõnele* – ei kõnelda väljakujunenud sotsiaalsete hierarhiate süsteemis.

Allikad

Arhiiviallikad

ERM KV 92, lk 1006–1048 – Eesti Rahva Muuseum. Korrespondentide vastused. Küsitlusleht 54 “Kolhoosi piirkonna ajaloo” 1955–1961.

KM EKLA f 350, 1071 – Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuurilooline Arhiiv. Kogu “Eesti elulood” (f 350). Jutustus on saadetud ühenduse “Eesti Elulood” ja Eesti Kirjandusmuuseumi korraldatud elulugude kogumisvõistlusele “Minu ja mu pere elu ENSVs ja Eesti Vabariigis” 2000–2001.

MK – Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetooli juures asuv Tiiu Jaago kogutud pärimusliku ajaloo teemaline käsikirjaline materjalikogu.

Kirjandus ja käsikirjalised uurimused

Anepaio, Terje & Kõresaar, Ene (toim) 2001. *Kultuur ja mälu*. Konverentsi materjale. Studia Ethnologica Tartuensia 4. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Dorson, Richard M. (toim) 1973. *Folklore and Traditional History*. Studies in Folklore 1. Indiana University. Paris: Mouton & The Hague.

Girtler, Roland 1979. *Kulturanthropologie*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co-KG.

Gullestad, Marianne 1996. *Everyday Life Philosophers. Modernity, Morality, and Autobiography in Norway*. Oslo: Scandinavian University Press.

Harvilahti, Lauri 1992. *Kertovan runon keinot*. Inkeriläisen runoepiikan tuottamisesta. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 522. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Tiiu Jaago

Harvilahti, Lauri 2000. Rahvalaul "Müüdnud neiu" Ingeris ja Eestis. Jaago, Tiiu & Valk, Ülo (toim). "Kust tulid lood minule..." Artikleid regilaulu uurimise alalt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 27–56.

Hiiemäe, Mall 2003. Eesti Rahvaluule Arhiivi rajaleidmised. Jaago, Tiiu (koost). *Pärimus ja tõlgendus*. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 50–60.

Hurt, Jakob 1989. *Mida rahvamälestustest pidada*. Artiklite kogumik. Koostanud Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Raamat.

Jaago, Tiiu (koost) 2001. *Pärimuslik ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Jaago, Tiiu 2002. Popular history in the view of Estonian folkloristics. Tiiu Jaago & Mare Kõiva & Kairika Kärnsna (toim). *Lives, Histories and Identities*. Studies on Oral Histories, Life and Family Stories. University of Tartu & Estonian Literary Museum.

Jaago, Tiiu 2003. "See kõik oli nii, nagu tundsin ja mõtlesin." Ühe naise elulugu pärimusliku ajaloo vaatepunktist. Tiiu Jaago (koost). *Pärimus ja tõlgendus*. Artikleid folkloristika ja etnoloogia teooria, meetodite ning uurimispraktika alalt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2003, lk 191–210.

Joyner, Charles 1989. A Tale of two Disciplines. Folklore and History. Richtman-Auguštin, Dunja & Povranović, Maja (toim). Folklore and Historical Process. Folklor i povjesni proces. Zagreb: Institute of Folklore Research, lk 9–22.

Jõhvi – Virumaa süda. Jõhvi linna kodulehekül. URL: <http://www.kjlv.ee>.

Kirss, Tiina & Kõresaar, Ene & Lauristin, Marju (toim) 2004. *She Who Remembers, Survives*. Interpreting Estonian Women's Post-Soviet Life Stories. Tartu: Tartu University Press.

Kohtla-Järve. Linna ametlik lehekül. URL: <http://www.kjlv.ee>.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1844a. Myhtische Beleuchtung des Labyrinths bei Dorpat. *Das Inland*. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur, 9. Jg. Nr. 44, v. 698–702.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1844b. Nochmals eine Erklärung über die Labyrinth=Frage. *Das Inland*. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur, 9. Jg. Nr. 51, v. 812–814.

Kruse, Friedrich Karl Hermann 1844a. Das Labyrinth bei Dorpat. *Das Inland*. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur, 9. Jg. Nr. 41, v. 645–658.

Kruse, Friedrich Karl Hermann 1844b. Noch ein Wort über das Labyrinth bei Dorpat. *Das Inland*. Eine Wochenschrift für Liv-, Esth- und Curlands Geschichte, Geographie, Statistik und Literatur, 9. Jg.

Kõresaar, Ene 2001. Nõukogude periood vanemate eestlaste elulugudes: probleeme ja tähelepanekuid. Tiiu Jaago (koost). *Pärimuslik ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 120–131.

Kõresaar, Ene 2003. Lapsepõlv kui ajaloopilt. Rahvuse ja riigi metafoorne kujutamine vanemate eestlaste lapsepõlvemälestustes. Ene Kõresaar & Terje Anepaio (toim). *Mälu kui kultuuritegur*. Etnoloogilisi perspektiive. *Studia Ethnologica Tartuensia* 6. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 60–91.

Nilsson, Bo G. 1996. *Folkhemmet arbetarminnen*. En undersökning av de historiska och diskursiva villkoren för svenska arbetares levnadsskildringar. *Nordiska museets Handlingar* 121. Stockholm: Nordiska museet.

Pentikäinen, Juha 1971. *Maria Takalon uskonto*. Uskontoantropologinen tutkimus. Helsinki: Suomen Kirjallisuuden Seura.

Rüütel, Ingrid 1977. 1877.–1878. a. Vene-Türgi sõda eesti laulutraditsioonis. *Keel ja Kirjandus*, nr 8 ja 9, lk 481–488 ja 550–555.

Silluste, Küllike 2003. Mina ise – pärimuse kandja ja talletaja. Lisa: Jaan Lohu [mälestused]. Kirjutatud 1977, 1981. Olümpiaaditöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetooli juures.

Timonen, Senni 1991. Orjatar, ruhtinatar ja vapauden ongelma. Naisten omaelämäkerralliset laulut Inkerissä ja Siperiassa. – *Louhen sanat*. Kirjotuksia kansanperinteen naisista. Helsinki: Suomen Kirjallisuuden Seura.

Veskimägi, Kaljo-Olev 1996. *Nõukogude unelaadne elu. Tsensuur Eesti NSV-s ja tema peremehed*. Tallinn.